

ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ РАШКЕ РЕГИЈЕ И РАЗВОЈ СЕОСКОГ ТУРИЗМА

МИЛА ПАВЛОВИЋ^{*1}, РАЈКО ГОЛИЋ¹

¹Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, Србија

Сажетак: У циљу проналажења решења за заустављање негативних економских процеса у Рашкој регији, као и деаграризације и депопулације сеоских насеља, једно од централних места питање адекватног реструктурирања привреде, сагласно расположивим ресурсима. У тим оквирима треба тражити место туризма у Рашкој регији, делатности којој у досадашњој развојној политици није давана одговарајућа развојна улога, на супрот разноликим и атрактивним природним и антропогеним вредностима. У раду су идентификовани најзначајнији туристички потенцијали Рашке регије и дата оцена могућности њихове валоризације. Посебна пажња је посвећена сеоском туризму, као једној од делатности која може имати већу улогу у будућим плановима демографске и економске ревитализације овог простора. Анализирано је постојеће стање сеоског туризма на проучаваној територији и указано на главне ограничавајуће факторе који спречавају бржи развој овог, по много чему примарног вида туризма у Рашкој регији.

Кључне речи: Рашка регија, туристички потенцијали, културно наслеђе, туризам, сеоски туризам

Увод

Рашка регија обухвата југозападни део Србије и северни и североисточни део Црне Горе. Ову историјску регију чине територије шест општина у Србији: Прибој, Пријеполје, Нова Варош, Сјеница, Нови Пазар и Тутин, и четири у Црној Гори: Пљевља, Бијело Поље, Беране и Рожаје (Павловић М. и Мишовић С., 2007). Предмет проучавања овог рада биће део Рашке регије на територији Србије. Српски део Рашке регије има површину од 4.504 km² у административним границама,¹ са 235.567 становника, према попису 2002. године.²

Природа Рашке регије и богато културноисторијско наслеђе представљају добру основу развоја туризма, али су још увек потенцијали овог простора недовољно валоризовани. Интензивнији развој туризма у Рашкој регији одвијао се у другој половини ХХ века, али је био под ограничавајућим утицајем социјалних и економских фактора. Постојао је стални несклад између ниског степена валоризације природних и антропогених туристичких вредности на једној, и изградње смештајно-угоститељских капацитета на другој страни. Туристички ресурси нису стручно валоризовани и

* mila.pavlovic2@gmail.com

Рад представља резултате истраживања у оквиру пројекта 176008 који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ *Општине у Србији 2010*. Београд: Републички завод за статистику

² Упоредни преглед броја становника 1948-2002. У *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години* (св. 9). Београд: Републички завод за статистику

припремљени за комплексну туристичку понуду. То је за последицу имало непопуњеност смештајних капацитета, односно сталне губитке у овој привредној делатности. Економске и политичке прилике у последњој деценији XX века утицале су на значајан пад туристичког промета и прихода од туризма. Рашку регију је 2009. године посетило 32.009 туриста, од чега 5.563 страних,³ што указује да овај простор није довољно туристички валоризован.

Циљ овог рада је да идентификује најзначајније природне и антропогене потенцијале Рашке регије и да укаже на могућности њихове валоризације у туристичке сврхе, нарочито у сеоским подручјима. Приликом планирања будућег туристичког развоја мора се имати у виду чињеница да се ради о брдско-планинском простору, са бројним развојним проблемима који су утицали на економску неразвијеност и негативна демографска кретања у већем делу регије.

Природни туристички потенцијали

Разноликост туристичких потенцијала у Рашкој регији заснована је пре свега на природним вредностима, које су карактеристичне по високом степену атрактивности, али нису довољно искоришћене за развој туризма. Посебан значај имају планине, које се разликују према афирмисаности на туристичком тржишту. Туристички најбоље валоризована планина Рашке регије је Златар. Туризам се убрзано развија и на Голији – парку природе, чији мањи део припада Рашкој регији. Туристички значај има и Пештерска висораван, као и планине: Побујеник, Муртеница, Чемерница, Јавор, Гиљева, Озрен, Јадовник, Нинаја, Рогозна, Мокра Гора итд. Оне пружају повољне услове за развој различитих врста туризма: планинарења, излетничког, здравственог, ловног, сеоског, спелеотуризма, зимских спортова и сл.

Златар (1.627 m надморске висине) се убраја у најлепше планине Србије. Рашчлањене планинске падине благо се спуштају према долинама Увца и Бистрице, док су на југу стрмо засечене клисуром Милешевке (Шабић Д., 2001). Туристички потенцијали Златара су представљени тектонским, крашким и флувијалним облицима рељефа, воденим токовима и изворима, специфичном климом, пространим шумама, ливадама и пашњацима, и идеалним условима за одмор, спорт и рекреацију. Златар је познат као климатско одмаралиште, јер су специфичне климатске одлике омогућиле развој здравственог туризма. На Златару се мешају утицаји планинске и измењене средоземне климе. Ваздух је чист и разређен, богат озоном, ваздушни притисак низак, а у току године има око 2.100 сунчаних часова (Стојимировић С., 2006). „Оваква клима позитивно утиче на оболеле од бронхијалне астме. Оптимално јонизован ваздух и надморска висина делују ојекрепљујуће. Боравком на Златару се лече, рехабилитују и опорављају пацијенти који имају болести кардиоваскуларног система, артеријску хипертензију, а дужи боравак погодује ослобађању организма од стреса и побољшава вид.” (Павловић М. и Живковић Д., 2001)

На основу истраживања утицаја климе на људски организам, на планини је подигнут Завод за превенцију, лечење и рехабилитацију кардио-васкуларних обољења „Златар”. Дуго трајање снежног покривача (80-120 дана годишње) и морфолошки услови омогућили су развој скијашког туризма. На планини се налазе две ски-стазе са жичаром (Стојимировић С., 2006). Чист планински ваздух и пријатно поднебље привлаче посетиоце током целе године. Постоје повољни услови за развој излетничког, здравствено-лечилишног, спортско-рекреативног, сеоског, ловног, риболовног туризма итд. Имајући у виду могућности за одрживи развој туризма,

³ *Општине у Србији 2010*. Београд: Републички завод за статистику
Напомена: без података за општину Тутин.

смештајни капацитети (Хотел „Панорама”, Завод „Златар” и сеоска домаћинства) су основа за успешнији развој (Pavlović M. & Šabić D., 2003).

Голија се налази између долина Ибра и Голијске Моравице, Пештерске висоравни и планине Радочела. Највиши врх је Јанков камен (1.883 m надморске висине). Према бројним ауторима, Голија се међу планинама Србије издваја по лепоти и разноврсности пејсажа и очуваности природних и културних вредности. За развој туризма посебан значај има ендемични и реликтни карактер живог света, са остацима терцијарне флоре. Заједно са Таром, Голија представља центар генетске и екосистемске разноврсности, са око 900 таксона биљног света (20,0% свих биљних врста у Србији). Посебан значај имају шумске заједнице планинског јавора (*Acer heldreichii*) – симбола планине (Миљановић Д., 2005). Парк природе „Голија” проглашен је 2001. године на површини 75.183 ha и стављен под заштиту државе (I категорија заштите) као природно добро од изузетног значаја. Део Парка природе, површине 53.804 ha, 2001. године стављен је под заштиту UNESCO-а, у оквиру програма „Човек и биосфера” (Man and Biosphere Reserve Programme), као Резерват биосфере „Голија-Студеница”. Рашкој регији (општине Сјеница и Нови Пазар) припада јужни део Парка природе „Голија” – око 12% његове површине (Група аутора, 2007a).

Специфичну и до сада готово неискоришћену туристичку атракцију Рашке регије представља Пештерска висораван. Налази се на 900-1.200 m надморске висине, окружена планинама Јадовник, Златар, Озрен, Гиљева, Жиландар и Голија. Пештерску висораван и околне планине карактеришу шумско-травни пејзажи, специфични крашки облици рељефа, извори хладне воде, свеж ваздух. Захваљујући пространим пашњацима, на Пештерској висоравни је заступљено катунско сточарство, а чувени сјенички сир, млеко и пршута познати су широм земље. Пештер пресецају речни токови Увца, Вапе, Јабланице и Грабовице, богати рибом (поточна пастрмка, младица, скобаљ, клен). У атару села Тузиње, на 1.157 m надморске висине, налази се мало природно језеро, које представља остатак некадашњег неогеног језера. Угрожено је ширењем барске вегетације и ако се не предузму одговарајуће мере заштите, прети опасност да потпуно нестане овај хидролошки куриозитет. Конфигурација терена Пештерске висоравни, надморска висина и богатство ваздуха озоном погодују развоју здравствено-рекреативног туризма, као и припремама спортских клубова. Специфичне климатске одлике и снежне зиме омогућавају развој зимског ски туризма. На локалитету Бабињача код Сјенице налази се уређена стаза за скијашко трчање, а такмичари ски клуба из Сјенице су међу најуспешнијима у Србији (Павловић М., 2009). Као једна од последњих очуваних брдско-планинских тресава у Србији, Пештерско поље је стављено под заштиту државе као резерват природе, али по значају природних вредности превазилази националне оквире. На то указују и чињенице да је овај простор проглашен за „Подручје од међународног значаја за очување биљног света” (IPA – Important Plant Area), „Подручје од међународног значаја за очување птица” (IBA – Important Bird Area), „Одабрано подручје дневних лептира Србије” (PBA – Prime Butterfly Areas in Serbia), а на Рамсарској листи „Подручје влажних станишта од међународног значаја” (Ramsar Convention – The Convention on Wetlands of International Importance) налази се од 2006. године (The Ramsar Conventions on Wetlands, 2011; Wetlands International, 2006).

Захваљујући геолошкој грађи терена (кречњак), спелеолошки објекти су чести на територији Рашке регије. Највеће и туристички најатрактивније пећине налазе се на Пештерско-сјеничкој висоравни. Ушачки пећински систем, дужине 6.185 m, представља један од најдужих спелеолошких објеката у Србији. Налази се у атару села Ушак, северно од Сјенице. Састоји се из три целине: Ушачке и Ледене пећине и јаме Бездана. Пећински систем је разгранат и богат пећинским накитом. Нижи део

Ушачког пећинског система налази се у кањону Увца и потопљен је водама Сјеничког језера. Пећински систем туристи посећују пловним путем, јер се улаз налази у нивоу Сјеничког језера. Тубића пећина (дужине 1.928 m) је лоцирана у атару села Доње Лопиже, северозападно од Сјенице. Одликује се разгранатом мрежом уских бочних канала. Богата је пећинским накитом, од којих се истичу циновски сталактити високи неколико метара (Павловић М., 2009).

Иако представљају веома атрактивне природне објекте, пећине Рашке регије су и на почетку друге деценије XXI века само потенцијалне туристичке вредности. Изузев делимично уређеног Ушачког пећинског система, ни једна пећина није уређена за туристичке посете. Разлози за то су мала улагања, лоша путна инфраструктура, тешка приступачност и недовољна пропаганда на туристичком тржишту.

Међу речним долинама Рашке регије по атрактивности се истичу кањон Увца, клисура Милешевке и Куманичка клисура Лима. Кањон Увца је специфичног облика „јер је у кречњачкој маси усечен у виду бројних, скоро кружних наизменично извучених кривина – меандара, облика *осмице* на дужини од 12 km. Посебност кањона чини и то што су његове литице насељене изузетно ретком птичјом врстом – белоглави суп. Кањонски део долине Увца, због геоморфолошке реткости станишта, пећина и интересантности пејсажа, стављен је под заштиту државе као природни резерват” (Павловић М. и Живковић Д., 2001). Специјални резерват природе „Увац” има површину од 7.543 ha и налази се на територијама општина Нова Варош и Сјеница. Евидентирани су 104 врсте птица, 11 врста риба и 219 биљних врста, са три врсте од међународног значаја (www.uvac.org.rs/sr/specijalni-rezervat-prirode-uvac). Клисура Милешевке представља регионални природни парк, површине 296,64 ha, који је формиран 1976. године. Истиче се динамичном морфологијом, резерватом Панчићеве оморице, стаништем белоглавог супа и средњовековним културно-историјским споменицима, као што су манастир Милешева и утврђење Милешевац (Ђирковић С., 2003).

У Рашкој регији нетакнуту природну средину обогаћују и речни токови. Чист ваздух, повољна микроклима, разноврсна флора и фауна у окружењу, привлачни су за одмор и рекреацију људи. Такве „оазе” мира су веома честе у Рашкој регији. Реке Лим и Увац, окружене бујном вегетацијом долињских страна и стрмим кањонским литицама, пружају одличне услове за рафтинг и кајакаштво. Чиста вода, брзаци, вирови, букови и живописни кањони, привлаче све већи број љубитеља ових адреналинских спортова. Лим и Увац спадају међу најпогодније и најатрактивније реке за рафтинг у Србији. Садашње лимске регате чувају традицију некадашњег сплаварења и вековног превозења дрвне грађе. Сплаварење је прекинуто изградњом брана и формирањем вештачких језера, чиме су нестали идеални услови за овај интересантан, атрактиван и ризичан спорт. Лим и Увац су богати разноврсном ихтиофауном. Љубитеље риболова посебно привлаче: младица, пастрмка, штука и скобаљ (Стојимировић С., 2006).

Туристичким вредностима се, поред Лима и Увца, истичу и Ибар, Рашка и Сопотница. Сопотница извире испод врхова Јадовника и стрмо се обрушава у Лим код Пријепоља. Позната је по јаким изворима, чија се вода прелива преко бигрених наслага и гради водопаде, који спадају међу најлепше у Србији. Слапови Сопотнице су законом заштићени као објекат геонаслеђа Србије – споменик природе. Највише водопада формирано је у горњем току Сопотнице, на надморској висини од око 1.000 m. У долини Сопотнице изграђен је планинарски дом са квалитетним смештајем, капацитета око 40 лежајева. До водопада се из правца Пријепоља може стићи једино теренским возилом, јер је локални пут тешко проходан (Стојимировић С., 2006; Garača V. i Ratković S., 2007). За посетиоце су интересантна и бројна снажна врела и

извори, као и други занимљиви феномени крашке хидрографије: интермитентни извор Промуклица код Тутина (споменик природе), понорница Бороштица са Ђерекарским врелом, врело Рашке код манастира Сопоћани (Нови Пазар), Црно врело и Шапоњића врело код Нове Вароши, Јекавац у кањону Увца, врело Вапе код Сјенице, врела реке Грабовице (Златија и Велико врело) у атару истоименог сјеничког села и друга (Миловановић Б. и Кличковић М., 2007; Група аутора, 2007b; Стојимировић С., 2006).

Вештачка језера Рашке регије туристичку вредност имају више због очуване природне средине у окружењу, а мање због хидролошких особина акумулиране воде. Познатија језера су Сјеничко (Увачко), Златарско и Радоињско на Увцу, Потпећко на Лиму и део језера Газиводе на Ибру. Златарско и Сјеничко језеро се налазе у оквиру Специјалног резервата природе „Увац”, који је проглашен „царством птица грабљивица”. У резервату има белоглавих супова, затим 19 врста дневних и 9 врста ноћних грабљивица (Стојимировић С., 2006). Одмаралиште на обали Радоињског језера и хотел на обали Златарског језера једина су места организованог купалишног, рекреативног и транзитног туризма. Услови за спортски риболов су повољни и поред великих осцилација водостаја. Заједничке одлике наведених језера су: бистра и незагађена вода, окруженост шумама, пашњацима и амбијентом очуване природе, добра заштићеност од негативних утицаја антропогених фактора, али и недовољна искоришћеност за развој туризма.

Природни услови су омогућили и развој бањског туризма у Рашкој регији. На њеној територији се налазе три бање: Прибојска бања код Прибоја, Новопазарска бања и Рајчиновића бања код Новог Пазара. Њихова лековита својства откривена су и коришћена још у античко доба, о чему сведоче сачувани остаци римских купатила (Pavlović M. & Šabić D., 2003). Минералне воде и специфична клима су основ њиховог здравственог деловања, које је медицински потврђено и прихваћено за лечење и рехабилитацију пацијената. Иако лековите воде у бањама Рашке регије имају различите могућности употребе и широк распон терапијског деловања, слабо су туристички валоризоване и представљају углавном локалне туристичке вредности. Прибојска бања је позната по лековитости радиоактивне воде, која је погодна за лечење реуматских обољења, хроничне упале зглобова и мишића, ишијаса, коштаних повреда, малокрвности и гинеколошких болести (Перишић Д., 1997). Новопазарска бања је сумпоровита хипертерма, чије се воде користе у терапијске сврхе, купањем као допунско средство за лечење реуматских, неуролошких, гинеколошких обољења, као и болести коже (Гајић М., 2003). Поред три бање, на територији Рашке регије јављају се и други термални и минерални извори, нпр. Бања и Бањица у атару села Чедово (општина Сјеница), Слатински и Дежевски кисељак (општина Нови Пазар) и друга. Лековита својства ових извора још увек нису довољно испитана, тако да се не користе у туристичке и здравствене сврхе (Павловић М., 2004; Шабић Д. и Павловић М., 2005; Група аутора, 2007b; Павловић М., 2009).

Богатство Рашке регије биљним и животињским врстама је велики туристички и еколошки потенцијал. Рашка регија је јединствен резерват флоре и фауне. Флора овог простора одликује се разноврсношћу и великим бројем реликтних и ендемичних врста. Очуване листопадне и четинарске шуме, простране ливаде и пашњаци дају основно обележје физиономији Рашке регије. Флористичко богатство повећавају различите врсте лековитог биља, шумских плодова и гљива. На планинама Рашке регије живе разне врсте ловне дивљачи. Иако је животињски свет разнолик, релативно је малобројан и сведен на уска станишта. Велику туристичку атракцију представља посматрање станишта белоглавог супа – ретке врсте орлова лешинара, који живе у кањону Увца и клисури Милешевке. Ова грабљивица са распоном крила од око 3 m једна је од највећих птица у Европи (Стојимировић С., 2006; Љешевић и др., 2004). Реке и вештачка језера богати су разноврсном ихтиофауном. За спортске риболовце

најатрактивнији је улов пастрмке, младице, клена, липљена и скобаља. Посебну атракцију је представљало станиште видре у реци Видрењак код Тутина. Због загађености речног тока, ово станиште је уништено. Флора и фауна Рашке регије нису самосталне туристичке вредности, већ се валоризују у комбинацији са другим природним потенцијалима. Фауна пружа добру природну основу за развој спортско-риболовног и ловног туризма. Флора, као значајна компонента предела, представља допунски елемент за развој излетничког, сеоског, спортско-рекреативног туризма, планинарења итд.

Антропогене туристичке вредности

У структури антропогених туристичких вредности Рашке регије највећи значај има богато културно-историјско наслеђе, са бројним објектима градитељства, уметности и културе из античког доба, средњег века и оријенталног периода. Антропогене туристичке вредности су углавном слабо туристички валоризоване, па их посетиоци разгледају у контексту укупних знаменитости насеља или амбијенталних целина којима припадају. Због маркетиншке запостављености и саобраћајне изолованости, већина објеката културне баштине бележи скромну туристичку посету. Са изузетком неколико најпознатијих српских средњевековних манастира, културно-историјски споменици нису у потребној мери валоризовани и припремљени за комплексну туристичку понуду по међународним стандардима.

Археолошки локалитети из праисторије и античког периода јављају се широм Рашке регије. Због неуређености и туристичке неафирмисаности, за посетиоце не представљају објекте значајније туристичке привлачности. Пронађене ископине, као што су секире и друга оруђа од камена, грнчарија од печене глине, керамички и метални предмети и накит, чувају се у музејима у Прибоју, Пријепољу и Новом Пазару. Известан степен туристичке валоризације имају само остаци римских грађевина у околини Пријепоља, у атару села Коловрат, где је за посетиоце уређен археолошки парк (Стојимировић С., 2006).

Најзначајније антропогене туристичке вредности Рашке регије су средњевековни сакрални споменици. Династија Немањића је у периоду касног средњег века подигла бројне манастире, цркве и утврђења широм Рашке регије, која је представљала историјско језгро српске државе. Због честих ратова сачувано је скромно наслеђе материјалне културе из тог времена. Неколико највреднијих објеката је рестаурирано, конзервирано и туристички валоризовано. Најпознатији су споменици који представљају врхунац уметничког израза средњевековне архитектуре и сликарства и који могу бити посматрани као својеврсни музеји. За посетиоце су најинтересантнији манастири грађени од XII до XVI века. Независно од њиховог архитектонског значаја и драгоцених фресака, неки од манастира су ризнице предмета велике уметничке, историјске и научне вредности.

Најпознатији манастири Рашке регије су: Милешева (XII век) код Пријепоља, Ђурђеви ступови (XII в.) и Сопоњани (XIII в.) код Новог Пазара, Бања (XII в.) и Увац (XII в.) код Прибоја, Дубница (XV в.) код села Божетићи (Нова Варош), Давидовица (XIII в.) код Бродарева, Куманица (XIII-XIV в.) код села Врбница (Сјеница), Црна Река (XIV в.) код Тутина итд. Поред манастира, туристичку вредност имају и средњевековни градови: Стари Рас и Јелеч град код Новог Пазара, Милешевац (Хисарцик), Градина и Водички град код Пријепоља, Сјеверин и Јагад код Прибоја, Ковин Град и Островица код Нове Вароши итд. (Ггура аутога, 2007b; Стојимировић С., 2006). По степену туристичке валоризације издвајају се манастир Милешева и споменички комплекс у околини Новог Пазара. Ови објекти привлаче ученичке екскурзије и љубитеље градитељства, уметности и културе и представљају сигурну

основу за развој културно-манifestационог, верског, излетничког и транзитног туризма.

Манастир Милешева, задужбина краља Владислава из прве половине XIII века, налази се у долини Милешевке код Пријепоља. Представља монументалну грађевину са специфичним архитектонским решењима у којој су српски и византијски мајстори остварили врхунска уметничка дела. Најзначајнија фреска је „Мироносица на Христовом гробу”, чији је један део познат под називом „Бели анђео”. Фреска Белог анђела убраја се у највреднија остварења српског средњовековног сликарства. „Као туристички плакат Југославије, Бели анђео је обишао готово читав свет и на хиљаде пута фотографисан и копиран. Монументална фигура анђела племенитог лика, нежног покрета, заталасане косе, топлих очију и дугачке беле одежде, исказује непролазност уметности наших крајева, синтезу надахнућа истока и запада, али и изворну вредност српског средњовековног сликарства.” (Станковић С., 1997). Милешева спада у најзначајније духовне и културне центре српског народа. Због великог културно-историјског, уметничког и туристичког значаја, предложена је за упис на листу светске културне баштине UNESCO-а (Стојимировић С., 2006).

Специфичну туристичку вредност представља и споменички комплекс у околини Новог Пазара, који чине Петрова црква, остаци старог града Раса, Пазариште на ушћу Себечевске реке у Рашку, Ђурђеви Ступови и Сопоћани. Овај комплекс је 1979. године уврштен у светску културну баштину UNESCO-а, у склопу споменика средњег века, обједињених у заштићену целину „Стари Рас и Сопоћани”. Петрова црква се сматра најстаријом хришћанском светињом у Србији. Није познато тачно време њене изградње, али најчешће се датира у период VI-IX век. У Петровој цркви су током XII века одржавани српски државни сабори; на сабору 1196. године Стефан Немања, оснивач највеће средњовековне српске владарске династије, предао је престо сину Стефану. На палеовулканској купи, 4 km од Петрове цркве, налази се манастир Ђурђеви Ступови, Немањина задужбина из 1171. године. Сачувани остаци фресака указују да су слике које су украшавале зидове цркве дело мајстора. Монументална фреска Светог Ђорђа на коњу, која се још увек распознаје изнад рушевина главног црквеног улаза, симбол је Ђурђевих ступова. Име цркве подсећа на њену посвећеност Светом Ђорђу и два звоника који су се налазили у њеном предњем делу. У близини цркве налази се мала капела, коју је крајем XIII века подигао краљ Драгутин, са наменом да буде његова гробница (Šabić D., 2002). Ђурђеви Ступови су вековима били напуштени и претворени у рушевину. Великом акцијом „Подигнимо ступове” манастир се убрзано обнавља, и у њега се после више векова враћа монашки живот. Манастир Сопоћани, најблиставији споменик средњовековне српске уметности, налази се у близини врела Рашке, 16 km од Новог Пазара. Манастир је задужбина краља Уроша, из средине XII века. Мермерни саркофаг на Урошовом гробу у јужном делу цркве очуван је до данас. Фреске у Сопоћанима су признате као највреднија достигнућа црквеног сликарства средњовековне Србије (Šabić D. & Pavlović M., 2004a).

На територији Рашке регије очуван је и велики број објеката исламске оријенталне архитектуре из времена турске владавине: тврђаве, џамије, мостови, јавна купатила (хамами), ханови, куће за становање и одбрану (тзв. куле) итд. Џамије у Новом Пазару, Пријепољу, Сјеници, Тутину, Прибоју и Новој Вароши представљају најзначајније објекте исламског градитељства, културе и уметности. Међу њима се уметничким и историјским значајем истичу Алтун Алем џамија (XVI век) и Арап џамија (XVI в.) у Новом Пазару, џамија Султан Валиде (Велика или Бијела џамија) у Сјеници (XIX в.), Хасан-агина џамија у Прибоју (XVIII в.), Искендер-пашина џамија у Новој Вароши (XIX в.), Ибрахим-пашина џамија у Пријепољу (XVI в.) и друге (Стојимировић С., 2006; Šabić D. & Pavlović M., 2004b). Туристички значај имају и чаршије – трговачки делови градова грађени у оријенталном стилу, са специфичном

инфраструктуром. Иако се физиономија градова Рашке регије убрзано трансформише, ове амбијенталне целине су се одржале и на почетку XXI века. То је нарочито изражено у старом градском језгру Новог Пазара, где се налазе Градска тврђава и Хамам из XV века и Амир-агин хан из XVII века (Група аутора, 2007b).

Туристички значај имају и споменици новије историје Рашке регије, подизани у знак сећања на жртве ослободилачких ратова у XX веку. Најпознатији су: меморијални комплекс „Бошко Буха” на Јабуци код Пријепоља, спомен обележје – партизанска болница у Пријепољу, споменик палим борцима у Другом светском рату у Новој Вароши, споменик војводи Петру Бојовићу у Новој Вароши итд. Поред разгледања културно-историјских споменика и музеја, туристи могу пратити разноврсне спортске, културне и туристичке манифестације, као што су: „Сеоски дани Сретена Вукосављевића” у Пријепољу, „Лимске вечери поезије” у Прибоју, „Санџачке спортске игре” у Сјеници, „Сопотнички извори” у Сопотници и друго (Стојимировић С., 2006; Garača V. i Ratković S., 2007).

Сеоски туризам

Према статистичким подацима, у Рашкој регији се налазе 438 насеља, од чега 8 градских и 432 сеоска. Сеоски атари заузимају 4.433 km² (98,4% површине регије). У селима Рашке регије 2002. године живео је 113.761 становник, што чини 48,3% укупног становништва овог дела Србије.⁴ Имајући у виду ове чињенице, али и очувану природну средину, богато културно наслеђе и народну традицију, Рашка регија има добре али слабо искоришћене потенцијале за развој сеоског туризма, као делатности која се заснива на комбинацији природних и антропогенних туристичких вредности. Од природних потенцијала, за развој сеоског туризма значајни су: планине, пећине, кањони, клисуре, пријатна клима, чист ваздух богат озоном, реке и језера, водопади и крашки извори, бање, богата флора и фауна итд. Антропогене вредности сеоских атара Рашке регије су богате и специфичне. Истичу се традиционална српска и исламска сеоска архитектура, воденице поточаре, културно-историјски споменици, народне ношње, фолклор, обичаји, традиционални начин обраде земље, старо катунско сточарство, стари и готово заборављени занати, производња здраве хране итд. Ова разноликост туристичких потенцијала и богатство културног наслеђа у Рашкој регији су додатно обогаћени гостопримством локалног становништва које, у складу са традицијом, сваког туристу дочекује као пријатеља и послужује га народним специјалитетима.

Сеоски туризам је широк појам који обухвата не само смештај гостију, него и све остале туристичке активности у руралним подручјима. Домаћинства која се баве овом делатношћу морају имати активну улогу у осмишљавању садржаја боравка туриста. Све је више заступљен концепт тзв. „активног одмора”, где се посетиоцима пружају могућности за учешће у различитим активностима: планинарење, излети у природу, шетње, лов и риболов, брање лековитог биља и шумских плодова, јахање, бављење спортом итд. Посебан значај има упознавање са сеоским начином живота и сеоском привредом, где туристи могу учествовати у традиционалним пословима као што су: обрада земље, жетва ратарских култура, берба воћа, мужа стоке, печење ракије, израда занатских производа итд. Почетком XXI века у Србији се развија и агротуризам – део сеоског туризма који се одвија на пољопривредним газдинствима, где постоје могућности да се уз основну пољопривредну активност понуде услуге јела и пића (Тодоровић М. и Бјељац Ж., 2007). Основа овог вида сеоског туризма су гастрономски специјалитети, који се справљају и служе на традиционалан начин.

⁴ Подаци Републичког завода за статистику Србије, Београд

Рашка регија је препознатљива по здравој храни, која се искључиво заснива на домаћим пољопривредним производима. Посебан значај имају пршута, погача и кромпир испод сача, млечни производи (сиреви, кајмак, јардум, маслац) итд. Од сирева надалеко је познат сјенички сир, а једино се још овде у Србији може пробати турски специјалитет *јардум*. Веома стара јела која су се још одржала су: тарана, скроб, папула, овсеница, качамак, цицвара, разљевуша, бунгур, ћешке, вариво, попара и др. (Шабић Д. и Павловић М., 2005). Поред конзумације хране, туристи се могу упознати са технологијом производње сира и пршуте, могу учествовати у припремању традиционалних јела или наручити зимницу коју добијају по ниским ценама. Због свега наведеног, аутентична народна кухиња и здрава храна треба да добију значајно место у туристичкој понуди села овог простора.

Сеоски туризам у Рашкој регији нема дугу традицију. Као организована делатност, почео је развијати 70-их година XX века, али је број домаћинстава која се њиме баве био симболичан. Уситњени и дисперзни сељачки поседи, негативни економски и демографски процеси на селу, недовољно развијена свест о потреби очувања животне средине и популаризација градског начина живота су неки од фактора који су утицали на слаб развој ове врсте туризма. Услед тога, ова делатност се ретко појављивала у туристичкој понуди Рашке регије. Крајем XX и почетком XXI века, у време економске кризе, поједина домаћинства су се у потрази са алтернативним изворима прихода почела бавити смештајем гостију. У овом периоду се број домаћинстава која се баве сеоским туризмом у Рашкој регији повећао, али је још увек знатно испод стварних могућности.

Тешко је представити број и структуру смештајних капацитета сеоског туризма у Рашкој регији. Главни разлог за то је непостојање прецизне евиденције, као и чињеница да већина објеката није категорисана. Узимајући у обзир основне показатеље развоја туризма (квалитет туристичке инфраструктуре, број туриста и ноћења, осмишљеност садржаја боравка и пропаганду на тржишту), може се закључити да је у Рашкој регији сеоски туризам знатно заступљенији у њеном северозападном делу (општине Нова Варош, Пријепоље и Прибој), него у југоисточном (општине Сјеница, Нови Пазар и Тутин).

У развоју ове делатности предњачи општина Нова Варош, чему је нарочито допринела туристичка афирмација Златара као климатског лечилишта. Најбољи пример успешног развоја сеоског туризма представља етно село Штитково, које се налази између планине Чемернице и Јавора, 30 km од Нове Вароши. Штитково је настало почетком XIII века. Село је сачувало аутентичан изглед какав је имало у другој половини XIX века. Средишњи положај у селу заузимају црква из 1867. и школа из 1887. године. Све куће у селу су старовлашког типа, саграђене од дрвета и камена и потичу с краја XIX века. Очувана животна средина, живописни предели, здрава храна и аутентичан сеоски амбијент привлаче љубитеље сеоског туризма у све већем броју (Стојимировић С., 2006). Према подацима Туристичко-спортског центра „Златар”, у нововарошким селима Акмачићи, Вилови, Дрмановићи, Радијевићи, Брдо, Радоиња, Рутоши, Вранеша, Јасеново, Љеповејићи и Ојковица туристима је на располагању 350 лежајева у 90 апартмана и сеоских кућа, често грађеним у традиционалним стилевима (<http://www.zlatar.org.rs>). Парк за одмор у селу Вилови, површине 2 ha, налази се на територији Специјалног резервата природе „Увац”. Смештај туриста је обезбеђен у апартманима и динарским брвнарарама, а по њиховој жељи и у шаторима. Посетиоцима овог села пружају се следеће могућности за активан одмор и рекреацију: обилазак Златарског и Сјеничког језера гуменим чамцем, веслање, обилазак Ушачке пећине, излет до манастира Милешеве, обилазак и осматрање хранилишта за белоглаве супове у кањону Увца, обилазак етно села Штитково, вожња теренским бициклом (mountain bike), слободно пењање,

планинарење итд. (www.vilovi.info). Сеоски туризам на Златару често се комбинује са културно-манifestационим. Најзначајније манифестације су „Златарска сиријада” и „Дани Златара” у селу Божетићи, које се сваке године одржавају у августу.

У општини Пријепоље сеоски туризам је заступљен у селима Сопотница, Камена Гора, Јабука, Бабине, Гостун и Милаковићи (заселак Тичије Поље). У Сопотници се сеоским туризмом бави 5 домаћинстава, која гостима нуде 39 лежајева. У селу се од 1987. године одржава културно-уметничка манифестација „Сопотнички извори”, као презентација изворног народног стваралаштва (Гагаџа V. и Ratković S., 2007). На Каменој Гори код Пријепоља 2009. године отворена је етно кућа „Гувништа”, као образовни центар за одрживи развој и промоцију екотуристичких потенцијала Пријепољског краја (www.turizamprijeplje.org.rs). Центар развоја сеоског туризма у општини Прибој је Прибојска бања, где је саграђено и етно село Гај (www.etnoselo.pribojskabanja.rs).

У југоисточном делу Рашке области (општине Сјеница, Нови Пазар и Тутин) готово да и нема домаћинстава која се баве сеоским туризмом. То је последица незаинтересованости локалног становништва, неразвијене путне инфраструктуре, малих улагања итд., иако су природни услови за развој туризма на селу повољни и атрактивни. У општини Сјеница добре природне услове за туристичко активирање имају села Чедово (термални извори), Дружиниће (заселак Хоцина Вода у Резервату природе „Увац”), Гоње (ски стаза на Јадовнику), Доње Лопиже (Тубића пећина), Горње Лопиже и Ушак (Ушачки пећински систем), као и бројна пештерска села, где се туризам може заснивати на презентацији традиционалног сточарства. Нарочито повољне услове за то има село Тузиње, у чијем атару су очувани традиционални сточарски станови, који су законом заштићени. Први покушај развоја сеоског туризма везан је за село Дружиниће, где је планиран читав низ активности: едукација сеоских домаћинстава, категоризација смештајних капацитета, уређење путева, израда промотивног материјала итд. (Gruа autora, 2006).

У општини Нови Пазар повољне услове за развој туризма имају села која се налазе у близини термо-минералних извора или средњевековних културно-историјских споменика: Рајчиновиће, Бања, Слатина, Дежева, Војковиће, Дољани, Врблази и Бубреговићи (Gruа autora, 2007b). Поједина села општина Сјеница и Нови Пазар (Шаре, Мухово, Радаљица, Кузмичево итд.) налазе се на територији Парка природе „Голија”, што се може искористити за промоцију природних вредности и развој сеоског туризма, заснованог на еколошким стандардима. У делу Голије који припада општини Нови Пазар развио се туристички локалитет Одвраћеница, са скијашким центром, хотелом, мотелом и приватним смештајем у сеоским домаћинствима. Према резултатима теренских истраживања, у општини Тутин најповољније услове за развој туризма имају села Рибариће (манастир Црна река, клисура Ибра и језеро Газиводе), Годово, Орље, Смолућа, Делимеђе и Ђерекаре. У селима Делимеђе, Лескова и Батраге одржавају се традиционални народни вашари, што се може искористити као мотив за привлачење туриста и организован развој културног туризма.

У већини земаља Европске Уније сеоски туризам је део стратегије развоја руралних простора, која има добре шансе и која помаже у задржавању становништва у селу, ствара нова радна места и доприноси друштвено-економском напретку заосталих подручја (Tomka D., 2003). Такав приступ је потребно применити и у Рашкој регији, чија су села угрожена негативним развојним процесима. Туристичка функција има све већи утицај на економску, социјалну, функционалну и физиономску трансформацију сеоских насеља. Ова појава је последица све веће потребе градског становништва за одмором, рекреацијом и боравком у сеоском амбијенту.

Сеоски туризам пружа добру основу за економску и демографску ревитализацију села Рашке регије, јер се развија на породичним газдинствима са циљем да се привуче што већи број туриста и створе додатни приходи. Ова делатност се често посматра као комплементарна активност са пољопривредом. Значајна предност ове врсте туризма изражена је тиме што обезбеђује приходе у сеоским подручјима, са релативно малим улагањима од стране домаћинстава. Позитивни ефекти се манифестују кроз: ублажавање депопулације и негативних миграционих токова; оживљавање и ревитализацију традиционалних сеоских занимања, као што су сточарство и стари занати (прерада дрвета, коже, вуне, крзна итд.); заштиту природне средине и очување културног наслеђа итд. Крајњи циљ развоја сеоског туризма у Рашкој регији је побољшање услова живота и подизање животног стандарда у руралним заједницама, економско активирања села и стварање нових извора прихода мештана, што би их мотивисало да остану да живе на том простору. Остварени приходи од туризма утицали би на подизање социо-економског стандарда села и побољшање услова живота на селу. То се може остварити улагањима у сеоску инфраструктуру: путеве, поште, школе, продавнице, земљорадничке задруге итд. На тај начин сеоски туризам, у комплементарности са пољопривредом, може постати значајан фактор демографске и економске ревитализације сеоских насеља Рашке регије.

И поред релативно добре опремљености објеката за смештај посетилаца, сеоски туризам у Рашкој регији суочава се са бројним проблемима који негативно утичу на његов развој. Иако је у првој деценији XXI века остварен значајан напредак, број домаћинстава која се баве овом делатношћу је недовољан, а финансијски ефекти скромни. На развој сеоског туризма у Рашкој регији негативно утичу: недостатак финансија, слаба едукација заинтересованих сеоских домаћинстава о начину прихватања гостију и организовања смештаја, непостојање јасне стратегије развоја, честа појава „дивље градње” која угрожава физиономију сеоског амбијента, лоша осмишљеност садржаја боравка туриста итд. Туристичка пропаганда је лоше организована, а мали број домаћинстава своју понуду потенцијалим туристима презентује путем интернета и савремених медија. Недостатак представља и чињеница да већина смештајних објеката није категоризована и што становници села нису у могућности да сами значајније унапреде и прошире сопствену понуду, при чему изостаје помоћ државних органа. Један од основних ограничавајућих фактора је лоше стање инфраструктурних система. Многи сеоски путеви су у лошем стању и без асфалта, а велики број села и заселака нема савремени водовод и канализацију. У већини села не постоје пошта, амбуланта, продавница, угоститељски објекти и слично. Недостатак ових објеката условио је да таква села не могу да задовоље потребе и захтеве савремених туриста, који најчешће долазе из великих градова. Неповезаност многих села са локалним центрима добром путном мрежом и постојање села која су још увек без струје, јесу ограничавајући фактори развоја, који се не могу ничим оправдати. Села Рашке регије имају повољне услове за развој туризма, али у постојећим егзистенцијалним околностима већина њих је још увек далеко од туристичке валоризације.

Да би се сеоски туризам афирмисао у складу са потенцијалима и да би Рашка регија постала значајна туристичка дестинација Србије, неопходно је спровођење читавог низа планских активности. Потребно је извршити категоризацију смештајних капацитета, повећати број домаћинстава која се баве овом делатношћу, нарочито у југоисточном делу регије, и едуковати становништво о начину прихватања и угошћавања посетилаца. У селима треба формирати туристичке пунктове који би у сарадњи са локалним властима радили на промоцији туристичких вредности сеоских средина Рашке регије. Пошто се савремени туризам не може замислити без квалитетних инфраструктурних система, један од главних услова односи се на

изградњу квалитетних путева и допунских садржаја који ће боравак на селу чинити потпунијим (спортски терени, базени, трим стазе, планинарске стазе, продавнице сувенира итд.). Неопходно је стручно осмишљавање туристичке понуде и садржаја боравка, уз потенцирање функција сеоских насеља Рашке регије, ослањајући се на природне потенцијале, активности и стил живота локалног становништва – од пољопривредних активности (у рекреативној форми за туристе), преко припреме националних јела, израде народних рукотворина, до учешћа у фолклорним манифестацијама, смотрама народног стваралаштва и светковинама. Развој сеоског туризма није могућ без активности које су везане за његову промоцију на туристичком тржишту. Израда пропагандног материјала, интернет презентације, стална присутност у медијима и сајмовима су неопходне активности у стварању услова за одржив развој сеоског туризма. Боравак туриста у селима Рашке регије треба да се заснива на оптималној комбинацији атрактивних природних и антропогених вредности. Због тога се развоју туризма мора прићи крајње озбиљно и стручно, уз пуно уважавање принципа еколошке заштите.

У постојећим материјалним и организационим условима, сеоски туризам у Рашкој регији је готово у потпуности окренут ка домаћем тржишту, нарочито туристима из већих градова. Страни туристи су ретки и долазе углавном из република бивше СФР Југославије. Ако би се наведене активности реализовале, створили би се услови за промоцију туристичке понуде села Рашке регије и на тржишта развијених европских земаља, која имају наглашен интерес и потребу за овом врстом туризма.

Закључак

Разноврсни природни и антропогени потенцијали представљају добру основу за одрживи развој туризма у Рашкој регији. Иако је остварени степен валоризације туристичких потенцијала на ниском нивоу, постоје услови да ова делатност добије значајно место у привреди проучаване регије. Имајући у виду савремене промене на туристичком тржишту, дугорочне циљеве развоја и ресурсну базу, у Рашкој регији приоритет треба дати сеоском туризму. То је делатност која може позитивно утицати на равномернији регионални развој овог заосталог аграрног простора. Све већа потреба савременог човека за боравком на селу у вези је са наглашеним интересовањем за историју, традицију, религију, очување природе, авантуризам, планинарење, лов и риболов итд. Савремени туризам је повезан са посебним интересовањима, а захтеви туриста обезбеђују стални раст потражње за недовољно афирмисаним потенцијалима сеоских простора, у које спада и Рашка регија.

Савремени развој туризма подразумева искоришћавање геопростора без деструктивног антропогеног деловања. Рашка регија, са расположивим туристичким ресурсима, изузетно је погодна за развој еко-туризма, будући да су геодиверзитет, биодиверзитет и антропогено наслеђе у значајној мери очувани. Њихова туристичка валоризација и припремање за туристичку понуду подразумева инфраструктурно опремање туристичких објеката које неће угрозити, или битније умањити природни амбијент. Туристичке активности треба да се одвијају током целе године, али у ограниченом обиму, уз примену строгих међународних критеријума о заштити животне средине.

На основу анализе најзначајнијих туристичких вредности Рашке регије, потребно је утврдити приоритете и правце њихове валоризације. За афирмацију туристичких ресурса ове регије и њихову понуду на све захтевније тржиште, неопходно је много стрпљивог и стручног рада, новца и времена. Пројекти за валоризацију појединих туристичких објеката су урађени у општинским стратегијама развоја, али због недостатка финансијских средстава углавном су далеко од практичне

реализације. Привредна неразвијеност Рашке регије, саобраћајна изолованост и неадекватни смештајни капацитети неповољно делују на развој туризма. Тек кад Рашка регија достигне одређени ниво привредне развијености, биће могућ и развој туризма у складу са потенцијалима. Већ афирмисани туристички локалитети у општинама Нова Варош, Пријепоље, Прибој и Нови Пазар треба да представљају модел за активирање нових туристичких подручја, уз знатно већа овлашћења локалних заједница у коришћењу и управљању туристичким ресурсима. У том циљу, неопходно је на локалном нивоу донети развојне програме који би подстакли развој туризма у оним селима Рашке регије где за то постоје реални услови.

Литература

- Гајић, М. (2003). Термоминералне воде Новопазарске бање. *Гласник Српског географског друштва*, 83(1), 65-72
- Garača, V. i Ratković, S. (2007). Sopotnički vodopadi u funkciji razvoja turizma sela Sopotnica. *Turizam*, 11, 69-71
- Група аутора (2007а). *Master plan razvoja turizma na Goliji sa poslovnim planom*. Београд: Министарство економије и регионалног развоја Републике Србије
- Група аутора (2007б). *Strateški plan održivog razvoja opštine Novi Pazar 2008-2012*. Нови Пазар: СО Нови Пазар
- Група аутора (2006). *Strategija održivog razvoja opštine Sjenica 2006-2011*. Сјеница: СО Сјеница
- Драговић, Р., Филиповић, И. и Николић, Ј. (2009). Искористивост природно-географских услова Златибора и Златара за развој екотуризма и здравственог туризма. *Гласник Српског географског друштва*, 89(1), 115-128
- Лјешевић, М., Ђурђић, С. и Шабић, Д. (2004). Природни потенцијали одрживог развоја Сјеничког краја. У *Zbornik radova „Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja”*. Београд: Географски факултет, Београд: АППС
- Љешевић, М., Шабић, Д., Ђурђић, С. (2004). Географски положај и физичкогеографска обележја. У Павловић М. (ур.), *Сјенички крај, антропогеографска проучавања*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду
- Миловановић, Б. и Кличковић, М. (2007). Интермитентни извор Промуклица. *Заштита природе*, 57 (1-2), 113-121
- Миљановић, Д. (2005). Стање животне средине на подручју Парка природе Голија. *Гласник Српског географског друштва*, 85(1), 249-264
- Павловић, М. (2004). Привреда. У Павловић М. (ур.), *Сјенички крај, антропогеографска проучавања*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду
- Павловић, М. (2009). *Села Сјеничког краја, антропогеографска проучавања*. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет
- Павловић, М. и Живковић, Д. (2001). Географски аспекти развоја привреде у Новој Вароши. У Рудић В. (ур.), *Нововарошки крај, антропогеографска проучавања*. Нова Варош: СО Нова Варош
- Павловић, М. и Живковић, Д. (2002). Географске основе привредног развоја Старог Влаха. *Зборник радова, Географски факултет Универзитета у Београду*, 1, 87-98
- Павловић, М. и Мишовић, С. (2007). Савремени географски процеси у Рашкој регији. У *Први конгрес српских географа: зборник радова, књ. 3*. Београд: Српско географско друштво
- Павловић, М. и Шабић, Д. (2005). Правни регионалног развоја општине Сјеница. *Гласник Српског географског друштва*, 85 (1), 63-70
- Pavlović, M. & Šabić, D. (2003). The Old Raška region's spas in the context of the regional integration processes of southeast Europe. У *The Regional Conference of Geography: The reconsideration of the geographic approach in the context of globalization, Globalisation and political development, Economic internationalization and regional development*. Timișoara: University of the West, Faculty of Chemistry, Biology and Geography –Department of Geography
- Павловић, М., Шабић, Д. и Вујадиновић, С. (2009). Природни ресурси као фактор социоекономског развоја Полимља. *Гласник Српског географског друштва*, 89 (2), 3-26
- Перишић, З. (1997). Прибојска бања у функцији развоја привреде Прибојског краја. *Зборник радова „Перспективе и проблеми привредног развоја Старе Рашке”*. Београд: Друштво Стара Рашка, Београд: УНИСЕТ, Београд: ЖЕЛИНД
- Протић, Д. и Анђелковић, М. (1998). Геотермални и географско-туристички потенцијали Рајчиновића бање. *Гласник Српског географског друштва*, 78(2), 71-74
- Станковић, С. (2001). *Путевима Југославије, туристичко-географске екскурзије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Стојимировић, С. (2006). *Полимље, регионално-географска проучавања*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација

- Тодоровић, М. и Бјељац, Ж. (2007). Основе развоја руралног туризма у Србији. *Гласник Српског географског друштва*, 87 (1), 135-148
- Томка, Д. (2003). Лјуди – најзначајнији фактор маркетинг стратегије у сеоском туризму. У *Други форум „Ruralni turizam i održivi razvoj Balkana”*. Крагујевац: АЕЕРТ, Крагујевац: Природно-математички факултет, Крагујевац: Економски факултет
- Турistiчко спортски центар Златар (2011). *Seoski turizam – odmor na selu*. <http://www.zlatar.org.rs> (преузето 12.9.2011)
- The Ramsar Conventions on Wetlands (2011). *The List of Wetlands of International Importance*. <http://www.ramsar.org/pdf/sitelist.pdf> (преузето: 10.9.2011)
- Ћирковић, С. (2003): Геоморфолошки туристички ресурси Србије и комплементарне вредности у окружењу. *Зборник радова, Географски факултет Универзитета у Београду*, 11, 175-196
- Šabić, D. (2002). Geographic basis of the tourist development in the Old Raška region. У *Геополитика, регионално развитае, географско образовање*. Шумен: Шуменски универзитет Епископ Константин Преславски, Софија: Географски институт на БАН, Софија: Софијски универзитет Св. Климент Охридски
- Шабић, Д. (2001). Географски положај и основна природна обележја Нововарошког краја. У Рудић В. (ур.), *Нововарошки крај, антропогеографска проучавања*. Нова Варош: СО Нова Варош
- Шабић, Д. и Милановић, М. (2005). Могућност примене географских информационих система у решавању развојних проблема општине Сјеница. *Гласник Српског географског друштва*, 85 (2), 127-133
- Шабић, Д. и Павловић, М. (2005). Географске основе развоја туризма у Сјеничком крају. *Гласник Српског географског друштва*, 85 (1), 235-240
- Шабић, Д. и Павловић, М. (2004). Климатска обележја Сјеничког краја. *Гласник Српског географског друштва*, 84 (2), 37-44
- Šabić, D. & Pavlović, M. (2004a): Characteristics Of Tourism Development Of Serbia – The Reflection Of Regional Development. У *One Earth – Many Worlds, 30th International Geographic Union (IGU)*. Glasgow: The Royal Geographical Society, Institute of British Geographers
- Šabić, D. & Pavlović, M. (2004b). Tourism as a component of regional development of the Novi Pazar commune. *Geographica Timisiensis*, 13 (1), 145-150
- Šabić, D., Pavlović, M., Smiljanić, S. & Đurđić S (2004). Geographic Bases of Sustainable Development of the Old Raska Region. У *Colocviul National de geografia populatiei si așezarilor umane, Editia a XIV-a, Evolutia sistemelor de așezari umane in contextul strategiilor dezvoltării durabile*. București: Asociația Geografilor Umanisti din Romania
- Wetlands International (2006). *Peštersko polje – Information Sheet on Ramsar Wetland*. http://www.wetlands.org/reports/ris/3RS006_RIS2006.pdf (преузето: 15.9.2011)
- <http://www.vilovi.info> (преузето 13.9.2011)
- <http://www.turizamrijepolje.org.rs> (преузето 13.9.2011)
- <http://www.etnoselo.pribojskabanja.rs> (преузето 14.9.2011)
- <http://www.npbanja.com> (преузето 13.9.2011)
- <http://www.uvac.org.rs/sr/specijalni-rezervat-prirode-uvac> (преузето 11.9.2011)
- <http://www.pribojskabanja.rs> (преузето 14.9.2011)

TOURISM POTENTIALS OF THE RAŠKA REGION AND DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM

MILA PAVLOVIĆ*¹, RAJKO GOLIC¹

¹ Faculty of Geography, University of Belgrade, Studentski trg 3/3, Belgrade, Serbia

Abstract: In order to find solutions for stopping negative economic processes in the Raška region, as well as land reclamation and depopulation of villages, one of the main activities is adequate restructuring of the economy, according to available resources. In this paper we analyze a place of tourism in the Raška region, as an activity to which is not given appropriate developmental role in the previous development policies, as opposed to diverse and attractive natural and anthropogenic values. In the paper we identify the most significant tourism potentials of the Raška region and their evaluation score. Special attention is given to rural tourism as one of the activities that can have a greater role in future plans for demographic and economic revitalization of this area. We analyze the current state of rural tourism in the Raška region, and indicate main limiting factors that prevent rapid development of this, in many ways, primary form of tourism.

Keywords: Raška region, tourism potentials, cultural heritage, tourism, rural tourism

Introduction

Raška is a region located in the southwestern part of Serbia and the northern and northeastern part of Montenegro. This historic region consist of six municipalities in Serbia (Priboj, Prijepolje, Nova Varoš, Sjenica, Novi Pazar and Tutin) and four in Montenegro (Pljevlja, Bijelo Polje, Bar and Rožaje) (Pavlović M. & Mišović S., 2007). In this paper we analyzed part of the Raška region in Serbia. Serbian part of the Raška region occupies an area of 4.504 km² within the administrative borders⁵ and has 235,567 inhabitants according to the 2002 Census⁶.

Natural potentials as well as rich cultural heritage of the Raška region provide a good basis for tourism development, although they are not valorised enough. Intensive development of tourism in the Raška region took place in the second half of the 20th century, and was under the influence of restrictive social and economic factors. There was a constant discrepancy among low level of valuation of natural and anthropogenic tourism values on the one hand and construction of facilities for tourists' accommodation on the other. Tourism resources are not valorised and professionally prepared for a complex tourist offer. This resulted in the vacant accommodation capacities and permanent losses of this economic activity. Economic conditions and political circumstances during the last decade of the 20th century have resulted through a significant decline in tourist market and income from tourism. Number of tourists who visited Raška region in 2009 (32,009), of which 5,563 were foreigners⁷, indicates that this area is not valorised enough for tourism purposes.

The aim of this paper was to identify the most significant natural and anthropogenic resources of the Raška region and to show possibilities of their evaluation for tourism

* mila.pavlovic2@gmail.com

The paper presents results of research within the project No. 176008 financed by the Ministry of Education and Science, Republic of Serbia.

⁵ *Municipalities in Serbia 2010*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia

⁶ Comparative survey of population 1948-2002. In *Census of Population, Households and Dwellings in 2002* (volume 9). Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia

⁷ *Municipalities in Serbia 2010*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia

Note: Without data for the Tutin municipality.

purposes, particularly in rural areas. For future planning of tourism development, it should be noticed that this is a mountainous area, with numerous problems that have affected the economic underdevelopment and negative demographic trends in most areas of the region.

Natural tourism potentials

The diversity of tourism potential in the Raška region is based primarily on natural resources, which are characterized by a high level of attractiveness, but are not used for tourism development. Mountains have a special significance and differ according to the degree of recognition in the tourism market. Mountain Zlatar has a highest rank among the others in the Raška region. Tourism has rapid developing trends on the Golija – Natural Park (small part belongs to the Raška region). Importance for tourism development has Pešter visoravan (plateau) and mountains: Pobjednik, Murtenica, Čemernica, Javor, Giljeva, Ozren, Jadovnik, Ninaja, Rogozna, Mokra Gora, etc. They provide favourable conditions for development of different types of tourism: hiking, excursion, health, hunting, rural, speleo-tourism, winter sports.

Mt. Zlatar (1,627 m) is one of the most beautiful mountains in Serbia. Diverse mountain slopes descend to the valleys of the rivers Uvac and Bistrica, while in the south are steep slopes of Mileševka canyon (Šabić D., 2001). Tourism potentials of Mt. Zlatar is presented by tectonic, fluvial and karst relief forms, watercourses and springs, the specific climate, vast forests, meadows and pastures, as well as ideal conditions for relaxation, sport and recreation. Mt. Zlatar is well known as a climatic resort, because of the specific climatic features that have enabled development of health tourism. This mountain is recognized for its climate which is characterised as a mixture of Mediterranean and mountain climates, with rarefied air, low air pressure and a large number of annual sunny days of about 2,100 hours (Stojimirović S., 2006). „This climate has a positive effect on patients with bronchial asthma. Optimal ionized air and altitude seem to be refreshing. Sojourn on the Mt. Zlatar help patients with cardiovascular diseases and arterial hypertension to heal, recover and rehabilitate, while longer stay help to relax the body from stress and improve vision“ (Pavlović M. & Živković D., 2001).

Based on research of the climate effect on the human body, Institute for prevention, treatment and rehabilitation of cardio-vascular diseases „Zlatar“, was built on the mountain. Long duration of snow cover (80-120 days per year) and morphological conditions have enabled the development of ski tourism. There are two ski slopes with cable car on the mountain (Stojimirović S., 2006). Clean mountain air and pleasant climate attract visitors all year round. There are favourable conditions for development of excursion, health, sport and recreation, rural, hunting, fishing tourism and other. Given the opportunities for sustainable development of tourism, accommodation facilities (hotel „Panorama“, Zlatar Specialized Rehabilitation Hospital and rural households) are the basis for successful development (Pavlović M. & Šabić D., 2003).

Mt. Golija is located between river valleys of the Ibar and the Golijska Moravica, Pešter visoravan (plateau) and mountain Radočelo. The highest peak is Jankov kamen (1,883 m). According to many authors, Mt. Golija stands out among the mountains of Serbia because of its beauty, diversity of scenery and conservation of natural and cultural values. For the development of tourism, the presence of relict, endemic, rare, statutorily protected species, with the remains of the Tertiary flora, has a special significance. Along with Tara, Mt. Golija represents a centre of genetic and ecosystem diversity, with about 900 taxa of flora (20% of all plant species in Serbia). Of special significance are forest communities of mountain maple (*Acer heldreichii*) – the symbol of the mountain (Miljanović D., 2005). The area of Mt. Golija (75,183 ha) is put under protection as the Golija Nature Park in 2001, as a natural property of exceptional importance in the first category of protection. Part of the

Nature Park covering area of 53,804 ha, in the same year, was placed under protection of UNESCO's the Man and Biosphere Reserve Programme, as a Biosphere Reserve „Golija-Studenica“. Southern part of the Nature Park „Golija“ – 12% of its total area is included in the territory of the Raška region (municipalities Novi Pazar and Sjenica) (Grupa autora, 2007a).

Specific and so far almost unexploited tourist attraction in the Raška region is the Pešter visoravan (plateau). It lies at the altitude of 900-1,200 m surrounded by mountains Jadovnik, Zlatar, Ozren, Giljeva, Žilandar and Golija. Landscape of the Pešter plateau and surrounding mountains is characterized by the diversity of flora, specific karst relief forms, springs, fresh air. Due to large areas covered with pastures, the Pešter plateau is known by katon (hut) livestock farming, and the famous Sjenica cheese, milk and dry-cured ham (pršut) are known throughout the country. Plateau is cut by river flows (Lim, Vapa, Jablanica and Grabovica) rich in ichthyofauna: rainbow trout, lake trout, chub, sneep and barbell. In the territory of the village Tuzinje at the altitude of 1,157 m, is located a small natural lake, the relic of the Neogen lake. This hydrological curiosity is threatened by the spread of marsh vegetation, and if appropriate measures for its protection do not take immediate action, it is in danger of disappearing completely. Pešter plateau's terrain configuration, altitude and rarefied air favour the development of health and recreation tourism, as well as for sports clubs trainings. Specific features of the climate and snowy winters allow the development of winter ski tourism. Site Babinjača located near Sjenica, has the trail for cross country skiing, and ski club from Sjenica is among the best in Serbia (Pavlović M., 2009). As one of the last preserved mountainous bogs in Serbia, Pešter field was placed under state protection as a nature reserve, but its natural resources' importance is beyond national boundaries. It is indicated by the fact that this area was named as IPA – Important Plant Area, IBA – Important Bird Area and PBA – Prime Butterfly Area in Serbia and was put on the Ramsar List „as an area of wetlands of international importance“ in 2006 (The Ramsar Conventions on Wetlands, 2011; Wetlands International, 2006).

Because of the specific geological structure of the terrain (limestone), caves are frequent in the territory of the Raška region. The largest and the most attractive caves for tourist are located on the Pešter plateau. The Usac cave system, with the length of 6,185 m, is one of the longest caves in Serbia. It is situated in territory of the village Ušak, north of Sjenica. It consists of three parts: the Cave Usac, the Cave Ledena and the pit Bezdani Jama. The cave system is broad and rich with cave ornaments. The lower part of the cave system is located in the canyon of the river Uvac and sank in the waters of lake Sjenica. Tourists are offered to visit the cave system through the vessels. Tubića cave (length 1,928 m) is located in the territory of the village Donje Lopize, northwest of Sjenica. It is characterized by intricate passageways. It is rich in cave ornaments, of which the gigantic stalactites are several meters high (Pavlović M., 2009).

Caves in the Raška region, although represent a very attractive natural objects, at the beginning of the second decade of XXI century, are only potential tourism value. Only Ušac cave system is arranged and partially organized for tourist visits. The main reasons for this are low investment, inadequate road infrastructure, inaccessibility and lack of promotion in the tourism market.

River valleys of the Raška region have a special significant as tourism values, and the most attractive are canyon of the river Lim, Mileševka gorge and gorge on the river Lim. Uvac Canyon has a specific shape „because the river waters deeply carved its bed eroding limestone rocks to form numerous, near-circular, a figure eight shaped curves – meanders, on a length of 12 km. The specificity of the canyon is the fact that its cliffs are inhabited by an extremely rare bird species – griffon vulture. Canyon valleys of the river Lim, because of its rare geomorphologic habitats, caves and landscape biodiversity, were placed under state protection as a Nature Reserve“ (Pavlović M. & Živković D., 2001). Special Nature Reserve

„Uvac“ occupies the territory of a 7,543 ha and is located in the municipalities Nova Varoš and Sjenica. „Uvac“ Special Nature Reserve is distinguished by the presence of 104 bird species, 11 fish species and 219 plant species, from which 3 species are of international significance (www.uvac.org.rs/en/special-reserve-life-uvac). Regional Natural Park Mileševka River was formed in 1976, and covers an area of 296.64 ha. It is emphasized by the dynamic morphology, Serbian spruce (*Picea omorika*) reserve, habitat of griffon vulture and medieval cultural and historical monuments, such as monastery Mileševa and fortress Mileševac (Čirković S., 2003).

Intact natural environment of the Raška region is enhanced by the river flows. Clean air, favourable microclimate, diverse flora and fauna in the region, are attractive for rest and recreation of tourists. Rivers Lim and Uvac, surrounded by dense vegetation and steep valley side cliffs, provide excellent conditions for rafting and kayaking. Clean water, rapids, whirlpools and picturesque canyons, attract growing number of these adrenaline sports' admirers. The Lim and the Uvac are among the best and most attractive rivers for rafting in Serbia. Nowadays, Lim regatta preserves the tradition of former centuries' rafting and timber transporting. Rafting was aborted due to construction of dams and artificial lakes, thus the ideal conditions for this interesting, attractive and risky sport were destroyed. These rivers are having diverse ichthyofauna: trout, pike, skobalj and other fish species (Stojimirović S., 2006).

Tourism values, in addition to the rivers Lim and Uvac, are characterized of the rivers Ibar, Raška and Sopotnica. Sopotnica rises below the peaks of Mt. Jadovnik and runs steep directly into the river Lim near Prijepolje. It is known for strong springs, of which the water is flowing over tufa deposits and build waterfalls, which are among the most beautiful in Serbia. Sopotnica waterfalls are protected by the law as an object of geological heritage of Serbia – monument of nature. The highest waterfall is formed on the upper flow of Sopotnica, at an altitude of 1,000 m. Mountain lodge with a capacity of 40 beds is built in the Sopotnica river valley. Waterfall can be reached only by off-road vehicle, as it is difficult to pass through a local road from the direction of Prijepolje (Stojimirović S., 2006; Garača V. & Ratković S., 2007). There are many attractive springs and wellsprings, as well as other phenomena of karst hydrography interesting for visitors: Promuklica intermittent spring near Tutin (natural monument), subterranean river Boroštica with Đerekare spring, spring of the river Raška near the monastery Sopoćani (Novi Pazar), Crno and Šaponjić springs near Nova Varoš, Jekavac in the Uvac river canyon, spring Vapa near Sjenica, springs of the river Grabovica (Zlatija and Veliko) in the territory of the same named Sjenica's villages and other (Milovanović B. & Kličковиć M., 2007; Grupa autora, 2007b; Stojimirović S., 2006).

Artificial lakes of the Raška region have higher tourism value because of the natural environment in their surroundings, rather than the hydrological characteristics of accumulated water. Well known lakes are Sjeničko, Zlatarsko and Radoinjsko on the river Uvac, Potpečko on the river Lim and part of the lake Gazivoda on the river Ibar. Lakes Sjeničko and Zlatarsko are located in the territory of the „Uvac“ Special Nature Reserve, which was declared as „kingdom of birds of prey (carnivorous birds)“. The reserve is natural habitat of a griffon vulture and 19 diurnal species and 9 nocturnal raptor species (Stojimirović S., 2006). Resort on the shore of the Radoinjsko lake and motel on the banks of the Zlatarsko lake are the only places for organized swimming, recreation and transit tourism. Fishing conditions are favourable despite high water level fluctuations. Common features of these lakes are clear and unpolluted water, surrounding forests, pastures and preserved natural environment, good protection from negative anthropogenic impacts, but also an insufficient use for tourism development.

Natural potentials have enabled the development of spa tourism in the Raška region. On its territory there are three spas: Pribojska spa near Priboj and Novopazarska and

Rajčinovića spa near Novi Pazar. Its medicinal properties were discovered and used in ancient times, which is evidenced by the preserved remains of Roman baths (Pavlović M. & Šabić D., 2003). Mineral water and specific climate are the basis of their health effects, which is medically confirmed and accepted for treatment and rehabilitation of patients. Although mineral waters of spas in the Raška region have various usage ability and a wide range of therapeutic treatment, they are not valorised enough in tourist purposes and are mostly local tourism value. Pribojska spa is known for its radioactive water, which is suitable for the treatment of rheumatic diseases, chronic inflammation of the joints and muscles, sciatica, bone injuries, anemia and gynecological diseases (Perišić D., 1997). Novopazarska spa is sulphurous hyperthermal spa whose waters are used for therapeutic purposes, for swimming as an additional agent for the treatment of rheumatic, neurological, gynecological and skin diseases (Gajić M., 2003). Besides these three spas, in the territory of the Raška region, there are also other thermal and mineral springs: Banja and Banjica in the district of village Čedovo (municipality of Sjenica), Slatinski and Deževske sorrel (municipality of Novi Pazar) and others. Healing properties of these springs are not yet sufficiently tested so they are not being used in tourism and health purposes (Pavlović M., 2004; Šabić D. & Pavlović M., 2005; Grupa autora, 2007b; Pavlović M., 2009).

The richness of the Raška region in plant and animal species is a major tourist and ecological potential. This region is unique flora and fauna reserve. Flora of this region is characterized by diversity and large number of relict and endemic species. Preserved deciduous and coniferous forests, as well as green meadows and pastures, provide a basic feature of physiognomy of the Raška region. The floristic richness is increased by different kinds of medicinal plants, berries and mushrooms. On the mountain slopes of the Raška region live various kinds of wild animals. Although wildlife is diverse, it is relatively meagre and reduced to a narrow habitat. A major tourism attraction is the observation of habitats of griffon vulture – rare species of eagles, vultures, which live in the Uvac canyon and Mileševka gorge. This bird of prey with a wingspan of about 3 m is one of the largest birds in Europe (Stojimirović S., 2006; Lješević et al, 2004). Rivers and artificial lakes have diverse ichthyofauna. For sport fishing the most attractive catch is trout, chub, grayling and common nase. A special attraction was an otters' habitat in the river Vidrenjak near Tutin. Due to the pollution, this habitat is destroyed. Flora and fauna of the Raška region are not independent tourism values, but should be valorised in combination with other natural resources. Fauna provides a good natural basis for the development of sport-fishing and hunting tourism. Flora, as a significant component of the landscape, is an additional element for the development of excursion, rural, sports and recreational tourism hiking and other.

Anthropogenic tourism values

In the structure of anthropogenic tourism values of the Raška region, the most significant is a rich cultural and historical heritage, with many architectural, art and cultural objects from ancient times, medieval and oriental period. Anthropogenic tourism values are not highly valorised for tourism purpose, and are being visited in the context of overall settlement's heritage. Due to neglect promotion and traffic isolation, the majority of cultural heritage objects record a modest tourist visit. With the exception of a few the most famous Serbian medieval monasteries, cultural and historical monuments are not valorised enough and prepared for a complex tourist offer in accordance with international standards.

In the Raška region there are archaeological sites from prehistoric and ancient period. Because of the disorganization and lack of tourist affirmation, they do not represent major tourism attractions for visitors. Found artefacts such as axes and other tools made of stone, pottery made of clay, ceramic and metal objects and jewellery are kept in museums in Priboj, Prijepolje and Novi Pazar. The remains of Roman buildings, in the area of the village

Kolovrat near Prijepolje, have some degree of tourist valorisation, and are being arranged for visitors as an archaeological park (Stojimirović S., 2006).

The most important anthropogenic tourist attractions of the Raška region are medieval sacred monuments. Members of Nemanjić Dynasty in the period of the late middle ages raised a number of monasteries, churches and fortifications around the Raška region, which represented the historic core of the Serbian state. Due to the frequent wars, a modest legacy of material culture dated from that period was kept. Several of the most valuable objects are restored, preserved and valorised for tourism. The most famous are monuments that represent the pinnacle of artistic expression of medieval architecture and painting. For visitors the most interesting monasteries were built from XII to the XVI century. Regardless of their architectural significance and precious frescoes, some of the monasteries are treasures of great artistic, historic and scientific value.

The most famous monasteries of the Raška region are: Mileševo (XII century) near Prijepolje, Đurđevi stupovi (XII c.) and Sopoćani (XIII c.) near Novi Pazar, Banja (XII c.) and Uvac (XII c.) near Priboj, Dubnica (XV c.) near village Božetići (Nova Varoš), Davidovica (XIII c.) near Brodarevo, Kumanica (XIII-XIV c.) near village Vrbnica (Sjenica), Crna Reka (XIV c.) near Tutin and other. Besides monasteries, medieval cities have tourism value: Stari Ras and Jeleč grad near Novi Pazar, Mileševac (Hisardžik), Gradina and Vodički grad near Prijepolje, Sjeverin and Jagad near Priboj, Kovin grad and Ostrovica near Nova Varoš and other (Grupa autora, 2007b; Stojimirović S., 2006). By the level of tourist valorisation monastery Mileševa and memorial complex near Novi Pazar stand up. These facilities attract students and lovers of architecture, arts and culture and present foundation for the development of cultural and manifestation, religious, excursion and transit tourism.

Mileševa Monastery, founded by King Vladislav in the first half of XIII century, is situated in the Mileševka river valley near Prijepolje. It is monumental building with specific architectural design in which the Serbian and Byzantine craftsmen made excellent works of art. The most important fresco is *Mironosnica na Hristovom grobu* (Myrrhbearer on Christ's Grave), which part is known as the „White Angel“. Fresco White Angel is one of the most valuable achievements of the Serbian medieval painting. „As a tourist poster of Yugoslavia, fresco White Angel has visited almost all countries of the world and was photographed and copied thousands of times. The monumental figure of an angel of noble character, gentle movements, wavy hair, warm eyes and long white robes, presents permanence of art in our region, as an inspiring synthesis of East and West, and the original value of the Serbian medieval art“ (Stanković S., 1997). Mileševa Monastery is one of the most important spiritual and cultural centres of the Serbian people. Because of the great cultural, historical, artistic and tourist importance, it has been nominated for admission to the UNESCO's World Cultural Heritage List (Stojimirović S., 2006).

Specific tourism value represents a **monumental complex** near Novi Pazar, which consists of Peter's Church, remains of the old town of Ras, Pazarište (the Fairground) at the mouth of the river Sebečevska into the Raška and Monasteries the Đurđevi Stupovi (Tracts of Saint George) and the Sopoćani. This complex was listed in the UNESCO's World Cultural Heritage List in 1979, as a medieval site „Stari Ras and Sopoćani“. Peter's Church is considered to be the oldest Christian relics in Serbia. The exact time of its construction is not known, but is usually dated to the period of VI-IX century. In the Peter's Church during the XII century Serbian National Parliaments were held; On the Parliament held in 1196, Stefan Nemanja, founder of the largest medieval Serbian ruling dynasty, handed over the throne to his son Stefan. Monastery the Tracts of Saint George, located on the paleo - volcanic cone, 4 km away from the Peter's Church, is Nemanja's endowment built in 1171. The preserved remains of frescoes indicate that the paintings that adorned walls of the church were work of masters. The monumental fresco of St. George on horseback, which

can still be recognized above the main church entrance ruins, is the symbol of the Tracts of Saint George. The name of the church recalls its commitment to St. George and two bell towers that were in front of it. A small chapel, near the church was built by King Dragutin at the end of the XIII century, specifically to be his tomb (Šabić D., 2002). Church Tracts of Saint George has been abandoned for centuries and turned into ruins. An action for raising money for rebuilding the church called „Podignimo Stupove“ (Let's raise the Tracts), helped to monastic life and religious services be established again. The Sopoćani monastery, brilliant monument of medieval Serbian art, is located near the springs of Raška, 16 km from Novi Pazar. Monastery, an endowment of King Stefan Uroš I, was built in the mid XII century. Marble sarcophagus in the Uroš's tomb in the southern part of the church has been preserved to this day. The frescoes are considered as the most valuable achievements of the medieval Serbian church painting (Šabić D. & Pavlović M., 2004a).

On the territory of the Raška region are preserved objects of Islamic oriental architecture from Ottoman era: fortresses, mosques, bridges, public baths (hammam), houses for living and defence (towers). Mosques in Novi Pazar, Prijepolje, Sjenica, Tutin, Nova Varoš and Priboj are the most significant buildings of Islamic architecture, art and culture. Among them, significant artistic and historical importance have Altun Alem mosque (XVI century) and the Arab Mosque (XVI c.) in Novi Pazar, the Valide Sultan Mosque (Great or White Mosque) in Sjenica (XIX c.), Hasan-aga mosque in Priboj (XVIII c.), Iskender Pasha Mosque in Nova Varoš (XIX c.), Ibrahim Pasha Mosque in Prijepolje (XVI c.) and other (Stojimirović S., 2006; Šabić D. & Pavlović M., 2004b). Particular tourism values have *čaršije* – downtown districts and commercial parts of towns built in the oriental style, with a specific infrastructure. Although the physiognomy of cities of the Raška region is rapidly transforming, these town parts are present even at the beginning of XXI century. This particularly can be seen in the old town of Novi Pazar, where the fortress and Hammam are built in XV century, as well as Amir-aga's Han from the XVII century (Grupa autora, 2007b).

Monuments of a recent history in the Raška region, built to commemorate the victims of the wars of liberation in the XX century, are also of greater significance for tourism development. The most famous are: the memorial complex „Boško Buha“ at Jabuka near Prijepolje, memorial complex – partisan hospital in Prijepolje, a monument to fallen soldiers in the World War II in Nova Varoš, a monument to the Duke Peter Bojović in Nova Varoš and other. In addition to visiting cultural and historical monuments and museums, visitors can attend a variety of sports, cultural and tourist events, such as: „Sreten Vukosavljević's days“ in Prijepolje, „Lim Poetry Evenings“ in Priboj, „Sandžak sports games“ in Sjenica, „Sopotnica springs“ in Sopotnica and other (Stojimirović S., 2006; Garača V. & Ratković S., 2007).

Rural tourism

According to statistics, there are 438 settlements, of which 8 urban and 432 rural in the Raška region. Rural territories occupy 4,433 km² (98.4% of the region). According to 2002 Census, in the villages of the Raška region lived 113,761 inhabitants, which make 48.3% of the total population of this part of Serbia⁸. Given these facts, but also preserved environment, rich cultural heritage and folk traditions, the Raška region has first-rated but inadequately utilized potentials for the development of rural tourism as an activity that is based on a combination of natural and anthropogenic tourism values. Of natural resources, for the development of rural tourism, the most significant are: mountains, caves, canyons, gorges, pleasant climate, clean rarefied air, rivers and lakes, waterfalls and karst springs,

⁸ Statistical Office of the Republic of Serbia, Belgrade

spas, rich flora and fauna and other. Anthropogenic values of Raška region's rural areas are rich and specific. Among all, traditional Serbian and Muslim village architecture, water mills, cultural and historical monuments, traditional costumes, folklore, customs, traditional farming, old pasture cattle, an old and almost forgotten crafts, healthy food, stand up. This diversity of tourism potentials and rich cultural heritage in the Raška region are further enriched by the hospitality of the local residents who, according to tradition, welcome every tourist as a friend and serve him national dishes.

Rural tourism is a broad term that includes not only guests' accommodation, but also other tourist activities in rural areas. Households engaged in this activity must have an active role in designing the content of tourists' stay. Concept of „Active rest“ where the visitors are provided opportunities for participation in various activities like: hiking, excursions, fishing, gathering medicinal herbs and forest fruits, horseback riding, sports, is becoming more common. Of particular importance is education about the rural way of life and rural economy, where tourists can take part in traditional activities such as: farming, harvesting crops, picking fruit, distillation of rakia, making craft products, etc. At the beginning of the XXI century, agrotourism – form of the rural tourism, is being developed, and takes place on farms, where there are opportunities for visitors to get the service offering food and drink besides basic agricultural activity (Todorović M. & Bjeljac Ž., 2007). Gastronomic specialties that are prepared and served the traditional way are the basis of this type of rural tourism. The Raška region is known for healthy food, which is entirely based on local agricultural products. Of special significance are: pršuta (dry-cured ham), pogača (a type of pastry), potatoes under the bell and dairy products (cheese, cream, jardum and buter). In the Raška region, Sjenica cheese is widely known, and this is only place in Serbia where one can eat Turkish specialty jardum (sheep's milk cooked on moderate heat). Very old dishes that are still held are: papula, ovsenica, kačamak, cicvara, razljevuša, bungur, češke, varivo, popara (Šabić D. & Pavlović M., 2005). In addition to consuming food, tourists can get acquainted with the technology of cheese and ham production and may participate in the preparation of traditional dishes. Therefore the authentic and traditional cuisine and healthy food should get an important place in the tourist offer of this region's rural areas.

Rural tourism in the Raška region does not have a long tradition. As an organized activity, it began to develop during the 1970s, but the number of households that were engaged in it was symbolic. Fragmented and dispersed rural holds, negative economic and demographic processes in rural areas, insufficient awareness of the need for environmental protection and popularization of urban lifestyles are some of the factors that influenced the weak development of this type of tourism. As a result, this activity is rarely appeared in the tourist offer of the Raška region. In late XX and early XXI century, in times of economic crisis, some households were in search of alternative sources of income, and began to accommodate guests. During this period the number of households engaged in rural tourism in the Raška region has increased, but was still well below the real possibilities.

It is hard to give the exact number and structure of rural tourism accommodations capacities in the Raška region. The main reason for this is lack of accurate records, and the fact that most facilities are not categorized. Taking into account the main indicators of tourism development (quality of tourism infrastructure, number of tourists and their overnight stay, organization of visitors' stay, advertisement on the market), it can be concluded that rural tourism in the Raška region is more developed in its northwestern (municipalities Nova Varoš, Prijepolje and Priboj), than in the southeastern part (municipalities Sjenica, Novi Pazar and Tutin).

In the development of this tourism type, municipality Nova Varoš is leading, because of the affirmation of Mt. Zlatar as a health resort. The best example of successful development of rural tourism is ethnic village Šitkovo, situated between the mountains Čemernica and Javor, 30 km from Nova Varoš. Data on village Šitkovo show that it has

been founded at the beginning of the XIII century. Village succeeded to preserve its authentic architecture from the second half of the XIX century. In the centre of the village is the church built in 1867 and on its left side is school built in 1887. Old houses all built in style of Old Vlah (Stari Vlah) from the end of XIX century – of wood and stone. The preserved environment, picturesque landscapes, healthy food and authentic rustic atmosphere attracts an increasing number of rural tourism lovers (Stojimirović S., 2006). According to data given from the Tourist and sports centre „Zlatar“ in the villages at the municipality Nova Varoš: Akmačići, Vilovi, Drmanovići, Radijevići, Brdo, Radoinja, Rutoši, Vraneša, Jasenovno, Ljepojevići and Ojkovica, there are 350 beds in 90 apartments and country houses, often built in traditional styles, available for tourists (<http://www.zlatar.org.rs>). Holiday Park in the village Vilovi occupies an area of 2 ha and is situated on the territory of the Special Nature Reserve „Uvac“. Tourist accommodation is provided in apartments, cottages and tents. Visitors are being offered active recreation and recreational tours: tubing on Zlatarsko and Sjeničko lake, rowing, sightseeing Usac cave, field trip to the Mileševa monastery, bird watching of griffon vultures in the Uvac canyon, visit to Šitkovo ethnic village, mountain bike, rock climbing, mountain climbing (www.vilovi.info). Rural tourism on Mt. Zlatar is often combined with cultural manifestations. The most important events are „Zlatarska sirijada“ and „Days of Zlatar“ which are held every year in August in the village Božetići.

In the municipality of Prijepolje rural tourism is organised in the villages Sopotnica, Kamena Gora, Jabuka, Babine, Gostun and Milakovići (hamlet Tičije polje). In the village Sopotnica 5 households with 39 beds are involved in rural tourism. Since 1987 in the village is held cultural and artistic event „Sopotnica’s springs“ as the original presentation of folk art (Garača V. & Ratković S., 2007). In the village Kamena Gora near Prijepolje ethno-house „Guvništa“, the first educational centre for sustainable development and promotion of outstanding ecotourism potential of Prijepolje region, was open in 2009 (www.turizamrijepolje.org.rs). In the municipality Priboj, Pribojska Spa, where ethno village Gaj is built, is centre of rural tourism (www.etnoselo.pribojskabanja.rs).

In the southeastern part of the Raška region (municipalities Sjenica, Novi Pazar and Tutin) just a few households are engaged in rural tourism. This is due to indifference of the local population, lack of road infrastructure, low investments even though the natural conditions for rural tourism development are attractive and affordable. In the municipality Sjenica prosperous natural conditions for the rural tourism have villages: Čedovo (thermal springs), Družiniće (hamlet Hodžina Voda in the Nature Reserve „Uvac“), Gonje (ski trail at Mt. Jadovnik), Donje Lopize (Tubića cave), Gornje Lopize and Ušak (Usac cave system), as well as numerous Pešter’s villages, where tourism can be based on a presentation of traditional livestock farming. Particularly favourable conditions for it has village Tuzinje, in whose district are preserved traditional cattle raising and sheep breeding settlements, which are protected by law. The first attempt to develop rural tourism is linked to the village Družiniće, where series of activities were planned: training and education of rural households, categorization of accommodation facilities, construction of roads, creation of promotional materials and other (Grupa autora, 2006).

In the municipality Novi Pazar convenient conditions for tourism development have villages located near the thermo-mineral springs and medieval cultural and historical monuments: Rajčinoviće, Banja, Slatina, Deževa, Vojkoviće, Doljani, Vrbolazi and Bubregovići (Grupa autora, 2007b). Location of certain villages in municipalities Novi Pazar and Sjenica (Šare, Muhovo, Radaljica, Kuzmićevo etc.) on the territory of Nature Park „Golija“, can be used to promote natural resources and rural tourism development based on environmental standards. On the territory of Mt. Golija that belongs to municipality of Novi Pazar, was built tourist complex Odvrćenica, with the ski centre, hotels, motels and private accommodation in rural households. According to the results of field studies, in

municipality Tutin most favourable conditions for development of rural tourism have villages Ribariće (Black River monastery, the Ibar gorge and lake Gazivode), Godovo, Orlje, Smoluća, Delimeđe and Đerekare. In the villages Delimeđe, Leskova and Batrage are being held traditional folk fairs, which can be used for attracting tourists and organizing cultural tourism.

In most EU countries rural tourism is a part of Rural areas' developmental strategies, which help in retaining population in rural areas, creating jobs and contributing to socio-economic progress of these, less developed areas (Tomka D., 2003). Such an approach is necessary to apply in the Raška region, whose villages are threatened by the negative development processes. Tourism has a growing impact on economic, social, functional and physiognomic transformation of rural settlements. This phenomenon is a consequence of the increasing urban population's need for rest, recreation and stay in a rural environment.

Rural tourism can be a foundation for economic and demographic revitalization of villages in the Raška region, as it develops on family farms in order to attract visitors and create additional income. This activity is often a complementary activity to agriculture. A significant advantage of this type of tourism is expressed by providing income in rural areas, with relatively small investments by households. Positive effects are manifested through: reduction of depopulation and emigration flows, restoration and revitalization of traditional rural occupations such as farming and handicrafts (wood, leather, wool, fur processing), environmental protection and preservation of cultural heritage and other. The ultimate goal of rural tourism development in the Raška region should be improvement of living conditions and rising of living standards in rural communities, economic activation of the villages and the creation of new sources of residents' income, which would motivate them to stay and live in villages. Revenues from tourism would result in socio-economic standards' rising and improvement of living conditions in rural areas. This can be achieved by investing in rural infrastructure: roads, post offices, schools, shops, cooperatives and other. This way, rural tourism as a complementary activity to agriculture may become a significant factor in demographic and economic revitalization of rural settlements in the Raška region.

Despite relatively well-equipped facilities for the accommodation of visitors, rural tourism in the Raška region is faced with numerous problems that affect its development. It is evident that during the first decade of XXI century significant progress in development of rural tourism is made, but number of households engaged in this activity is insufficient and financial impact is modest. Development of rural tourism in the Raška region is adversely affected by: lack of finance, insufficient education of rural households about organization of accommodation and activities for visitors, lack of a clear development strategy, frequent occurrence of „illegal construction“ threatening the physiognomy of the rural environment and other. Tourist advertising is inadequately organized, given that a small number of households put their offer through the Internet and other media. Important disadvantage is that the majority of accommodation facilities are not categorized particularly since householders are not able to significantly improve and expand their offer. One of the main limiting factors is the inadequate condition of infrastructure systems. Many roads are without asphalt pavement, and a large number of villages and hamlets do not have modern plumbing. In most villages there are no post offices, ambulant, shops, private accommodation and other basic infrastructure. The lack of these facilities conditioned that such villages cannot meet the needs and demands of modern tourists, who often come from large cities. Facts that many villages do not have road connection with local centres and the existence of villages without electricity, are the limiting factors of tourism development, which cannot be justified. Villages in the Raška region have favourable conditions for development of rural tourism, but in the current existential conditions most of them cannot be valorised in *adequate* way.

It is necessary to conduct a series of planned activities in order to affirm rural tourism according to potentials and placing the Raška region as important tourist destinations in Serbia. It is needed to make system for accommodation categorisation, increase the number of households engaged in this activity, especially in the southeastern part of the region and to educate local residents about hosting visitors. It is necessary to establish Tourist info spots, which would cooperate with local authorities and promote rural tourism values of the Raška region. Since the modern tourism cannot be developed without quality infrastructure systems, one of the main conditions that should be achieved is construction of road networks and additional infrastructure (sports grounds, swimming pools, running tracks, hiking trails, souvenir shops etc.). It is required to create a professional design and content of tourism offer for visitors, with an exponentiation of functions of the Raška region's rural settlements, relying on natural resources, activities and lifestyle of local residents – from agricultural activities (in the form of recreation for tourists), preparing local dishes, traditional handicraft making, participating in cultural events, festivals and celebrations of national heritage. Development of rural tourism is not possible without the activities related to its promotion on the tourist market. Preparation of promotional material, websites, constant presence in the media and trade shows are necessary actions to create conditions for sustainable development of rural tourism. Tourists' stay in the villages of the Raška region should be based on an optimal combination of attractive natural and anthropogenic values. As a result, tourism development must be approached seriously and professionally, with full respect of environmental protection principles.

In the current material and organizational conditions, rural tourism in the Raška region is almost entirely oriented towards domestic tourist market, especially tourists from major cities. Foreign tourists are rare and come mainly from the republics of the former Yugoslavia. Implementation of these activities would create settings for promotion of rural tourism in the Raška region on the markets of developed countries, which have a strong interest and need for this type of tourism.

Conclusion

Varieties of natural and anthropogenic resources represent a good foundation for sustainable development of tourism in the Raška region. Realised level of tourism potentials' valorisation is low, but there are conditions which can make this activity became significant part in the economy of the region. Taking into consider contemporary changes in the tourism market, long-term development objectives and resource base, in the Raška region, priority should be given to the rural tourism. This is an activity that can have a positive impact on balanced regional development of this, less developed rural area. Modern men's growing need of residing in villages is connected with higher interest in history, tradition, religion, nature conservation, adventure, hiking, fishing, etc. Contemporary trends in tourism are connected with special interests, and tourists' requests provide a steady growth in demand for less affirmed resources preserved in rural areas as the local residents region is.

Recent tourism development includes utilization of an environment without the destructive anthropogenic activities. The Raška region, with available tourist resources, is extremely suitable for eco-tourism development, as its geological diversity, biodiversity and cultural heritage are substantially preserved. Their tourist evaluation and preparation for tourist offer include build of facilities and infrastructure that will not endanger or significantly reduce natural environment. Tourism activities should take place throughout the year, but to a limited extent, by applying strict international criteria on environmental protection.

Based on an analysis of the most important tourism values of the Raška region, it is necessary to identify priorities and directions of their valorisation. For tourism resources' of the Raška region promotion and offer to increasingly demanding tourism market, lot of patient, professional work, money and time are needed. Projects for the evaluation of certain tourist facilities are given in the municipal development strategies, but due to lack of funds they are far from practical realization. Economic underdevelopment of the Raška region, traffic isolation and inadequate accommodation facilities adversely affect tourism development. When certain level of economic development is going to be reached in the Raška region, the development of tourism according to existing potentials will be possible. Already established tourist sites in the municipalities Nova Varoš, Prijepolje, Priboj and Novi Pazar should represent model for activation of new tourist areas, with greater accreditation of local communities in the use and management of tourism resources. Therefore, it is necessary to bring local development programs that would encourage development of tourism in those villages of the Raška region where exist actual conditions for that activity.

References

See References on page 51.